

Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme

Dr. Savaş Harmankaya

Sevgili Müjgan'a

Giriş

Tarihöncesi uygarlığında, Epipaleolitik/Mezolitik Çağ'dan sonra gelen, Pleistosen'den Holosen Dönemi'ne geçişle birlikte oluşan yeni iklim şartlarına ve onun oluşturduğu çevreye uyum sağlayan insanoglunun besin üretime geçtiği ilk döneme Neolitik¹ Çağ adı verilmiştir. Eski tanımlarda tarım, hayvan evcilleştirme, yerleşik yaşam ve çanak çömleğin olduğu döneme Neolitik Çağ adı verilmekteydi. Son yıllarda yapılan araştırmalar bu dönemin birbirinin içine giren karmaşık yapı taşlarından oluştuğunu ve dönemi simgeleyecek tek bir olayın var olmadığını göstermiştir². Doğaya bağlı asalak bir yaşamdan, doğayla ortak bir yaşama geçiş pek çok bilim adamı tarafından uzun yıllar bir devrim olarak nitelendirilmiştir. Kültürel ve geleneksel değişimlerin çok yavaş olduğu ve pek çok yerde bu devrimin belirgin aşamalardan geçtiği saptanmıştır. Neolitik devrimin karmaşıklığı, bu dönemin daha çok kuramsal olarak açıklanmasına yol açmış ve oluşturulan modellerin

¹ Çeşitli ansiklopedilerde ve orta öğretim kitaplarında bu çağ, Yeni Taş Devri veya Cilalı Taş Devri olarak geçmektedir. Neolitik evrensel bir terim olduğu için çalışmamızda Neolitik kelimesi kullanılmıştır.

² Bu yazının yazılış amacı Neolitik Çağın bir sentezi olmadığı gibi ilk üretimciliğe geçiş evresinde yayılımcılık kuramları tartışmalarına da bir katkıda bulunmak değildir. Zamansal dizin levhamızın anlaşılması ve Neolitik Çağ'ın genel özellikleri belirtilmesi amacıyla yazılmıştır. Kültürlerin yayılım teorileri, Neolitik Çağ araştırmaları ve sentez yazıları için bak: Mellaart 1975, Esin 1979, 1981, 1984, Yakar 1991, Özdoğan- Özdoğan 1993, Özdoğan 1994, Yakar 1994a, Özdoğan 1995c, Özdoğan 1996a.

bir kısmı günümüzde artık geçerliliğini kaybetmiştir

Türkiye Neolitik Çağ yerleşme yerlerinin dökümü verilirken, bu dönem çanak çömleğin var olup olmamasına dayandırarak ve basite indirgenerek Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ³ ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ olarak ikiye ayrılmıştır. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ ise yerleşme yerlerini anlatan bilgiler içinde İlk ve Son başlıklarıyla iki evre olarak kabul edilmiştir. Günümüzde ise bu basit ayırım giderek geçerliliğine kaybetmekte, bir gelişim süreci dikkate alınarak yeni bir sıralamaya gidilmektedir. Son yıllarda Neolitik Çağ buluntu yerlerindeki kazıların çığ gibi artması, buralardan elde edilen ¹⁴C tarihleri ve diğer öğeler artık evrelerin numara, harf ve isim verilmeden yeni bir sınıflandırılmaya gidilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

Türkiye'deki Neolitik Çağ Araştırmaları

Türkiye'de 1960 öncesinde salt bu çağı aydınlatmaya yönelik bir araştırmanın pek olmadığı kabul edilebilir. Ancak **Coba Höyük**, **Mersin Yumuktepe**, **Gözlükule** gibi höyüklerin en alt tabakalarında Çanak Çömlekli Neolitik Çağ tabakalarına inildiği de unutulmamalıdır. 1960 yılında İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı ile Chicago Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nün ortaklaşa yürüttükleri karma proje ile "Bereketli Hilal" adı verilen çekirdek bölgenin kuzeybatı uzantısında Toros Dağları üzerinde ilk tarımcı toplulukları aydınlayabilecek, **Çayönü**, **Biris**, **Göbekli Tepe** gibi bir çok yer tespit edilmiştir. Hemen hemen aynı yıllarda **Hacılar** ve **Çatalhöyük**'te yapılan kazılar Anadolu'da bu çağın hem de olağanüstü buluntularla var olduğunu ispatlamıştır. **Biris Mezarlığı** ve **Çayönü** dışında **Suberde/Görüklük Tepe**, **Erbaba**, **Can Hasan I ve III** kazıları bu çağın varlığını pekiştirmiştir. 1965 yılında I.A. Todd tarafından Orta Anadolu'da gerçekleştirilen yüzey araştırması ve Mellaart, French gibi araştırmacılar tarafından saptanan yeni buluntu yerleri bu çağın sanılanından daha fazla yerleşme yerine sahip olduğunu ispatlamıştır. Son yıllarda **Çayönü** ile beraber **Köşk**, **Kuruçay**, **Gritille**, **Hayaz**, **Cafer Höyük**, **Nevali Çori**, **Höyücek**, **Aşıklı Höyük**, **Hallan Çemi**, **Hocaşeme**, **Bademağacı**, **Çatalhöyük**, **Pınarbaşı** kazılarının başlaması Türkiye Neolitik Çağı konusunda bilgilerimizin değişmesine, farklı

³ Çanak çömleksiz terimi, akeramik, çömlekçilik öncesi ve çanak çömlek öncesi terimleri ile eş anlamlıdır.

boyutlara ulaşmasına yol açmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi için, Levant Bölgesi'nde olduğu gibi PPNA-PPNB-PPNC olarak evrelere ayrılmıştır⁴. Gene son on yıl içinde Göller Yöresi, Ege Bölgesi, ve Marmara Bölgesi'nde yapılan yüzey araştırmaları ile yeni yerler bulunmuştur. 1960'lı yıllarda yorumlanan Neolitik Çağ modellerinde önemli değişiklikler olduğu bu kazı ve araştırmaların sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu değişimlere yeri geldiğinde aşağıda çok kısaca değinilecektir.

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ

Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi: Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da genellikle yurt yeri seçiminde hammadde kaynaklarına yakın, göl, bataklık kıyısındaki yüksekçe doğal tepeler ve eşikler ilk sırayı almıştır. Çeşitli av hayvanları dışında bu tip alanlar, kuş, balık ve çeşitli yumuşakçaların bol bulunabildiği yerlerdir. **Çayönü** (Diyarbakır), **Güzir Höyük** gibi mevkiler bu özellikleri taşımaktadır. Gene yaz-kış akan çay ve derelerin kıyılarındaki yükseltilerde köy yeri olarak seçilmiştir. Bunlara örnek olarak **Hallan Çemi** (Batman), **Hayaz** (Adıyaman), **Gritille** (Adıyaman), **Demircitepe** (Batman), **Akarçaytepe**, **Teleilat** (Şanlıurfa), **Cafer Höyük** (Malatya) mevkiileri verilebilir. Günümüzde yarı kurak az yağış alan yerlerden birinde, Fırat Nehri'nin yan vadisindeki **Nevali Çori** mevkiinin (Şanlıurfa) yurt yeri olarak seçilmesinde daha başka bir özelliğe sahip olmasının rol oynadığı sanılmaktadır. Tüm yer seçimlerinde en önemli özellik yakın çevrede içimi tatlı bir pınarın var olmasıdır.

Bu dönem bütün evreleri (PPNA, PPNB, PPNC) ile bölgede yalnız **Çayönü**'nde temsil edilmektedir. Şimdilik en eski yerleşme yeri olarak yaklaşık olarak, PPNA'ya tarihlenen **Hallan Çemi** (Batman) yerleşmesi, **Çayönü** ile birlikte Yakınoğu'daki PPNA evresine koşut bir evrenin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde var olduğunu ve bu dönemde komşu bölgelerden gelen etkileşmeyi değil, bu bölgemizde yöresel bir kültürün geliştiğini ortaya koymuştur. **Hallan Çemi**, altı taş subasmanlı üstü dal-örgü tipinde basit kulübelere sahip olmasına karşit üzeri bezemeli taş kapları ile dikkat çekmektedir. **Çayönü** ise Yakınoğu'da anıtsal mimarisi ile bu çağın mimari gelişimini en iyi yansıtan yer olma özelliğini taşımaktadır. Bu dönemde toplumun daha rahat ve daha ekonomik şartlar için arayışlar içinde olduğu görülmektedir. **Nevali**

⁴ PPN harfleri Çanak çömleksiz Neolitik Çağ anlamında Prepottery Neolithic'in kısaltılmış şeklidir. A,B,C takıları (PPNA gibi) ise bu çağın alt evrelerine verilen harflerdir.

Çori yerleşmesi (Şanlıurfa) konut mimarisinin yanısıra tapınağı ile değişik bir yelpazede bulunmaktadır. Bu çağda insanlar doğa güçlerinden etkilenerek dinsel inançlara yönelmişlerdir. Bunun etkileri, özellikle PPNB evresinden itibaren olağanüstü özellikler taşıyan tapınakların inşasında ve çok sayıda insan ve hayvan figürünü yapmalarında görülmektedir. Bazı figürler **Nevali Çori** ve **Göbekli Tepe**'de (Şanlıurfa) olduğu gibi anıtsal boyutlara ulaşmıştır. Kadın figürlerinin, önceleri kadın doğurganlığının doğanın doğurganlığını simgelemesinden çıkarak bereketli mahsul toplamak için şekillendirildiği ileri sürülmekteydi. **Çayönü**, **Cafer Höyük** ve **Göbekli Tepe** (Şanlıurfa) kazılarında erkek heykellerinin de varlığı figürlerin başka bir amaçla olasılıkla tanrı adak heykelleri olarak yapıldıkları fikrini akla getirmektedir. Uzun yıllar şiddetli kışları yüzünden Neolitik Çağ'ın avcı toplayıcı hatta ilk tarımcı toplulukları için yaşanmayacak bir bölge olduğu iddia edilen Doğu Anadolu'da **Cafer Höyük** (Malatya), **Boy Tepe** (Elazığ) ve **Çınaz III** (Elazığ) yerleşme yerlerinin ortaya çıkışı yaşanmayacak ortam savını ortadan kaldırmıştır. Böylece ilk tarımcı toplulukların yanısıra avcı ve toplayıcı ekonomileri olan toplulukların da uygun ortamı olan yerlere kolaylıkla intibak ettikleri anlaşılmıştır. İlerki yıllarda yapılacak yeni yüzey araştırmaları özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde henüz bilinmeyen Neolitik Çağ buluntu yerlerini ortaya çıkaracaktır.

İç Anadolu Bölgesi: Anadolu'nun bu bölgesinde de yerleşim yeri olarak su kaynaklarının yakınları seçilmiştir. Genellikle Pleistosen dönemi büyük göllerin kıyılarında ilk yerleşmeler görülmektedir. Çevrede obsidien ve çakmaktaşı gibi hammadde yataklarının oluşu ve hayvan sürülerinin göç yolları üzerinde olma gibi yan özelliklerde bu seçimde rol oynamıştır. Melendiz Nehri'nin hemen yanında kurulan **Aşıklı Höyük** (Aksaray) bu tip yerleşim için iyi bir örnektir. Göl/Bataklik kıyısı yerleşimlere örnek olarak, kazısı henüz başlangıç safhasında olan **Pınarbaşı** (Konya) verilebilir. 1996 yılında Niğde-Nevşehir yöresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında obsidien yatakları çevresinde **Kayırlıköy**, **Nenezi**, **Kaletepe**'de atölyelerin bulunuşu, hammadde-ara yapım-alet yapımındaki teknolojik gelişmeleri ve ilişkileri ortaya çıkarması açısından çok önemlidir.

İç Anadolu'da mimarinin yapım tekniği ve inşaat malzemesi kullanım açısından Toros Neolitiği'nden çok farklı olmadığı görülmektedir. Neolitik topluluklar doğal olarak çevrelerinde bol bulunan malzemeyi yapılarında kullanmışlardır. İç Anadolu Neolitiği'nde, dinsel öğelerin Güneydoğu Neolitiği'nde olduğu gibi baskın olduğu görülmektedir. Gene şimdilik farklı bir özellik, toplum içinde başkan olgusunun ayrı yapı kompleksi ile simgelenmesidir. **Aşıklı Höyük**'teki çevre duvarı, bu

çağın topluluklarının korunma içgüdülerinin göstergesidir. Orta Anadolu'da **Can Hasan III** (Karaman) ve **Hacılar**'ın (Konya) Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ⁵ tabakaları geniş bir alanda açılmadığı için buralardan elde edilen bilgiler yeterli değildir.

Ege Bölgesi: Gerek French gerek Meriç'in araştırmalarında bu bölgede şu ana dek çanak çömlek öncesi yerleşme yerlerinden bir tekine bile rastlanılmamıştır. Bu olasılıkla yüzey araştırmalarının daha çok ovalarda yapılmasından, ova yamaçlarının bu açıdan araştırılmamasından kaynaklanmaktadır.

Akdeniz Bölgesi: Özellikle Antalya yöresi Epipaleolitik Çağ açısından zengin bulgulara sahip olmasına karşın bu yörede araştırmaların daha çok ovalara kaydırılmasından dolayı Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmelerinden hiçbiri bulunamamıştır. Yöre arkeolojisinin bir başka sorunu da aslında Epipaleolitik kültürü yaşayan toplulukların İç Anadolu Neolitik toplulukları ile çağdaş olup olmama sorunudur. Doğu Akdeniz'de Antakya yöresinde de özellikle Amik Gölü'nün çevresinde, Mersin-Tarsus dağ eşiğinde yapılacak yeni araştırmalar, bu çağı aydınlatabilecek yeni bulgular bulma ümidi taşımaktadır.

Karadeniz Bölgesi: 1996 yılı araştırmalarında tespit edilen **Sokukayası** (Kastamonu) şüpheli buluntu yeri dışında bu yörede herhangi bir Neolitik yerleşme bulunamamıştır.

Marmara Bölgesi: Özdoğan'ın son 10 yılda gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında yörede Epipaleolitik Çağ gelenekli yontma taş endüstrilerin var olduğu ve çanak çömlek parçası bulunmayan bir çok yerin (örneğin **Değirmenlik Mevkii-Çanakkale**) olasılıkla bu çağı temsil ettiği görülmektedir. Yörede herhangi bir kazı yapılmadığı için kültürler arasındaki ilişkiler bilinmemektedir.

Çanak Çömlekli Neolitik Çağ

Anadolu'da çömlekçiliğin birdenbire bir buluş olarak ortaya çıkmadığı, çanak çömleksiz dönemde bile çanak çömlek denemeleri yapıldığı çeşitli bulgularla saptanmıştır. Çanak çömleğin bulunuşu bir devrim olarak kabul edilmese de özellikle gıda ekonomisinde insanları değişik beslenmeye yöneltmiştir.

⁵ R.Duru tarafından yapılan araştırmada, Hacılar'ın Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ olarak tanımlanan tabakasının aslında çanak çömlekli olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi: 1989 yılından itibaren **Çayönü**'nün Çanak çömlekli Neolitik katlarının kazılması gerek mimari gerek küçük buluntular açısından bu bölgenin bu dönemi hakkında somut bilgiler kazandırmıştır. Yerleşmenin çanak çömleksiz dönemine tarihlenen "Hücre Planlı Yapılar Evresi"nin sonlarında kerpiç çamurundan yapılmış kaba kaplar ortaya çıkışı ve bir kaç adet çanak parçasının bulunuşu bu dönemin sonunda **Çayönü**'nün çevresinde çanak çömlek yapmasını bilen toplumların olduğunu ama **Çayönü**'nde yaşayanların buna gerek görmedikleri sonucu çıkartılabilir. **Gritille** (Adıyaman) yerleşme yerinde de aynı bulgularla karşılaşmıştır. Çanak çömlekli tabakalarda ise en altta kırmızı astarlı ve boya bezemeli çanak çömlek parçaları onun üstünde ise Hassuna malına benzeyen parçalar ortaya çıkmıştır. Koyu Yüzlü Açıklı maldan önce başka bir mal türüne ait parçaların bulunuşu bu bölgede mal gelişiminde Amik Ovasından farklı bir sıralamanın olduğunu düşündürmektedir.

Çayönü'nde bu tabakalarda taş mimarinin ağırlıklı olduğu ve aralarda geçitleri ile çok odalı etrafında kalın çevre duvarları olan karmaşık bir yapı kompleksinin varlığı izlenmektedir. Buna karşılık **Çayönü**'ne çok yakın olan **Yayvantepe**'de (Diyarbakır) ise kerpiç mimari vardır. **Kumartepe**'de açılan alanların çok küçük oluşu buradaki mimari hakkında fazla bir bilgi edinilmemesine yol açmıştır. Çanak çömleksiz Neolitik Çağ'da olduğu gibi hammadde kullanımı açısından topluluklar yakın çevrelerindeki malzemeyi tercih etmişlerdir. Doğu Anadolu'da **Tepecik** (Elazığ) ve **İkiz Höyük**'te (Malatya) Koyu Yüzlü Açıklı maldan örneklerin varlığına dayanılarak Son Neolitik Çağ'ın sonuna ait yerleşimlerin var olduğu iddia edilmektedir.

MÖ 5. bin yılda toplulukların ekonomisinde tarım en ön safhayı almakta, sürü hayvancılığı ise daha bilinçli bir şekilde yapılmaktadır. Avcılık ise besin ekonomisinde önemini kaybetmiştir.

İç Anadolu Bölgesi: İç Anadolu'daki göllerin kurumması ile ortaya çıkan verimli topraklarda tarım yapan tarımcı/çiftçi topluluklar olasılıkla artı ürün ile yüksek bir kültür düzeyine ulaşmışlardır. Bu tip yerleşimlere en iyi örnek **Çatalhöyük**'tür. Buradaki kazının yıllar sonra tekrar başlaması, günün bilimsel kaynakları ile bu kazının desteklenmesi pek çok sorunun çözülmesine yardımcı olacaktır. Kerpiç mimarinin en mükemmel örnekleri bu yerleşme yerinde mevcuttur. Anadolu'nun kerpiç mimarisinin bu çağda olgunlaştığı ve günümüze kadar pek değişmeden geldiği görülmektedir. Olağanüstü duvar resimleri, **Çatalhöyük** insanların dinsel düşüncelerini ortaya koymakta, o günün

şartlarındaki yaşam tarzlarının öğrenilmesine yardımcı olmaktadır. Köyde, tek tapınak yerine, yapılardaki bazı mekânların günlük yaşam ile birlikte dinsel mekân olarak da kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Yapıların bal peteği gibi birbirine yapışık ve dışa kapalı bir şekilde inşa edilmeleri toplumun bir tehlike ile karşı karşıya olduğunun bir belirtisidir. Çanak çömlek biçimlerinde çağın özelliklerini taşıyan biçimler izlenmektedir. İç Anadolu Bölgesi'nin çok büyük oluşu doğal olarak tek bir kültürün dışında komşu bölgelerden etkilenen bir çok kültürlerin var olmasına yol açmıştır. **Köşk Höyük** (Niğde) malzemesi hem gelişkin hem de basit olan öğeleri ile tarihlenmesi zor olan yerlerden biridir. Özellikle hayvan ve insan kabartmalı çanak çömlekler burada yaşayanların sanat açısından da zengin bir kültüre sahip olduklarını göstermektedir.

Akdeniz Bölgesi: Antalya il sınırları içinde, Amik Ovası'nda yer alan **Tell el Cüdeyde** ile **Mersin Yumuktepe**'de ortaya çıkartılan tabakalanma düzeni, uzun yıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu hatta İç Anadolu'nun kültürlerinin tarihlenmelerinde yol gösterici olmuştur. **Tell el Cüdeyde**'nin Amik A-B dönemine konan tabakalarındaki mimari konusunda bir bilgimiz olmamasına karşın **Mersin Yumuktepe**'nin alt katlarında, Güneydoğu Anadolu'ya koşut bir mimari gelişimin var olduğu saptanmıştır. Akdeniz kıyısı kültürlerde çanak çömlekte ortak özellik olarak kabuk ya da tırnak baskı bezemenin hakim unsur olduğu görülmektedir. Basit tutamaklar dışında İç Anadolu'nun özellikle güney kısmı ile benzerlikler kurulabilir. Amik Ovası'ndaki özelliklerin ise genelde Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu ile ilgili olduğu gözlenmektedir.

Anadolu'nun göller yöresini de içine alan Batı Akdeniz bölgesinde en eski çanak çömleğin **Bademağacı** ve **Beldibi**'nde olduğu sanısı **Kuruçay Höyük** kazıları ile son bulmuştur. **Kuruçay**'ın 13 ve 12. tabakalarındaki çanak çömleğin şimdilik, yörenin en eski yapımları olduğu iddia edilmektedir. Bir tapınak köyü olduğu söylenen **Höyücek** malzemesi içinde de Anadolu'nun kuzeyi ile ilişki kurulabilecek parçalar mevcuttur. **Kuruçay** biraz daha yeni olduğu gene ¹⁴C tarihlemeleri ortaya çıkan **Hacılar** ise Kuzeybatı Anadolu ile ilişkiler veren tek merkez olma hüviyetini uzun süre devam ettirmiş ve **Fikirtepe-Pendik** yerleşmelerinde ortaya çıkan kültürün tarihlenmesini etkilemiştir. **Bademağacı**'ndaki kazılar olasılıkla bu yörede kesin bir kronoloji kurulmasına yardımcı olacaktır.

Ege Bölgesi: Bu bölgede Neolitik Çağ bulguları ancak yüzey araştırmalarından gelen çanak çömlek parçalarına dayanmakta, Ege

Adaları ve Yunanistan ilişkileri ancak kazılar sonucunda elde edilebilecek tabakalı buluntular yardımıyla çözülecektir. Bölgede soluk açkılı ve erken boyalı maldan örnekler şimdilik Neolitik Çağ'a konmaktadır.

Marmara Bölgesi: Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'ın tabakalanması ve diğer bilgiler son yıllarda gerçekleştirilen **Ilıpınar** ve **Hocaçeşme** kazıları ile saptanmıştır. **Ilıpınar** kazısı (Bursa), Kuzeybatı Anadolu'nun Son Neolitik-İlk Kalkolitik Çağ kültürlerini açığa çıkardığı gibi, yıllar boyu göreceli kronoloji ile değerlendirilen **Fikirtepe/Pendik** kültürünün de mutlak tarihlerle saptanmasına yol açmıştır. **Fikirtepe** kültürünün yalnız balık avcılığına dayanan bir ekonomisi olmadığı, Eskişehir'de yer alan **Demircihöyük** yanındaki bir yerleşmeden gelen **Fikirtepe** mallarından anlaşılmaktadır. Gene **Fikirtepe** kültürünün yalnız Doğu Marmara ve çevresinde değil Batı Marmara'ya kadar ulaştığı **Kaynarca Mevkii** (Çanakkale) buluntuları ile kanıtlanmıştır. **Hocaçeşme Höyüğü**'ndeki (Edirne) kazı ise Anadolu ile Güneydoğu Avrupa arasındaki ilişkileri ve Güneydoğu Avrupa tarihöncesi kültürlerine Anadolu katkısını ortaya çıkarmıştır.

Kaynak: Harmankaya, S. - O. Tanındı - M. Özbaşaran, TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik, Ege Yayınları, Takım ISBN 975-807-003-7, Cilt ISBN 975-807-010-X, İstanbul, 1997.